

В. В. МАТВИЄНКО

ПРОСОДИЧНІ ЗАСОБИ – НАГОЛОС

Статтю «Просодичні засоби – наголос» присвячено такому важливому чиннику в звуковій системі, як наголос у різних його виявах і формах. Головну увагу звернуто на найменшу суперсегментну одиницю в мовленнєвому ланцюжку в межах ритмічної структури.

Ключові слова: акцентологія, синтагма, вокалічна вершина складу, наголос.

V. V. MATVIYENKO

PROSODIC MEANS – EMPHASIS

The article is devoted to such an important factor in the sound system as emphasis that can take various manifestations and forms.

Key words: aktsentolohiya, Syntagma, emphasis.

Роль наголосу у фонетичній системі мови, в усній звуковій організації її – винятково велика. Характер наголосу, його місце, сила і зв'язані з ним ритм та мелодика мовлення мають вагоме значення у фонетичних явищах мови, поширюючи свій вплив на вимову багатьох звуків та їхніх сполучень, що відбивається так чи інакше на всій системі мови. Мова пов'язана з усім життям суспільства й кожної людини зокрема [8, с. 9].

Завдання співу, читання, проповіді – донести зміст слова Божого до свідомості людей. Така передача змісту є певною адаптацією первинного тексту (слова Божого) до можливостей людського розуму. Слово у храмі є засобом прямого спілкування Бога з людьми, концентрованим виразом божественного.

Під час реалізації своєї мети через певну мовленнєву форму (за допомогою лексичних, синтаксичних, просодичних засобів) мовець враховує конкретного адресата, щоб той зміг його зрозуміти та відповідним чином зреагувати на його мовленнєві дії.

Мета статті полягає у виокремленні та систематизації акцентів у звуковій системі мови. Для цього

необхідно розв'язати такі **завдання**: 1) визначити місце та роль просодії у передачі смислового потенціалу співу, читання, проповіді; 2) обґрунтувати важливість акцентів мовлення під час церковного богослужіння; 3) систематизувати головні типи найменшої суперсегментної одиниці.

Детальний аналіз просодичного засобу в співі, читанні та проповіді є надзвичайно актуальним і становить значний інтерес для спеціалістів з богословської риторики, оскільки саме наголос є компонентом інтонаційної, ритмічної будови висловлювання.

Дослідженням цього питання займалося чимало науковців (І. К. Білодід, О. І. Бондар, А. П. Грищенко, Ю. О. Карпенко, О. Д. Пономарів, Н. І. Тоцька). Зокрема А. П. Грищенко зазначає, що наголос – це «виділення в мовленні певної одиниці в ряду однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів».

Вивчаючи закони й правила вимови, не можна ігнорувати роль такого важливого чинника у звуковій системі. За своїм характером наголос в українській мові, як і в більшості слов'янських (та й інших європейських) мов, є переважно динамічний, тобто силовий, заснований на силі видиху: наголошений склад, передусім голосний у ньому, виділяється у слові або фразі посиленням м'язової напруги і натиску видиханого струменя повітря, що збільшує силу голосу.

Богослужбовий спів, читання у храмі, проповідь мають текст, який призначений для сприйняття на слух, він повинен бути таким, аби відразу міг вплинути на аудиторію. Тому надзвичайної ваги набувають просодичні засоби його оформлення.

У мовленнєвому процесі на лінійний ланцюжок звуків нашаровуються такі фонетичні явища – наголос та інтонація, які називають просодичними засобами. Просодія (від гр. *προσῳδία* – акцент, наголос) – в античній граматиці вчення про акценти і про тривалість складів, що визначає їхню «співучість». Тобто наголос – звукове виділення складу в межах ритмічної структури [5, с. 466]. Він є найменшою суперсегментною одиницею в мовленнєвому ланцюжку і нашаровується на один зі складів у межах ритмічної структури [9, с. 72].

У межах складу основою вираження наголосу є вокалічна вершина складу, тобто голосний звук. Приголосні компоненти наголошеного складу також зазнають змін, які полягають у послабленні міжзвукових зв'язків, а отже, й акомодатійних (лат. *accomodatio* – пристосування) процесів у наголошуваному складі. Звукове виділення наголошеного голосного спричинює звукове виділення приголосних, що входять до наголошеного складу.

Тому кожен звук наголошеного складу вимовляється чіткіше, менш залежно від суміжних звуків, ніж звуки у ненаголошених складах. У них звуки зливаються щільніше, їхня взаємодія у межах складу посилюється, а це зумовлює те, що ненаголошені складні сприймаються менш виразно, ніж наголошені. Наголос характеризує не тільки окремі голосні, а й цілі складні, тобто голосні в сукупності з приголосними, які до них належать [11, с. 136].

Існування наголошених складів можливе лише за наявності ненаголошених складів, тобто опозиція наголошених і ненаголошених складів є фонетично істотною. Експериментальні дослідження свідчать, що для української мови характерне контрасне співвідношення наголошених і ненаголошених складів у межах ритмічної структури. Так, найслабшими (мають найменшу гучність) є складні, що безпосередньо прилягають до наголошеного складу, далі йдуть більш гучні ненаголошені складні, причому вже на другому чи третьому від наголошеного складу гучність зростає настільки, що може сприйматись як побічний наголос [2, с. 52].

Зростання гучності і побічний наголос властиві, як правило, першому та останньому складам багатоскладового слова, напр.: *голови, золото, причащати, сповідувати*. Особливо виразним стає побічний наголос у композитах (складних словах), де він має не тільки фонетичну, а й генетичну природу: *домобудівництво, Золотоустий, благовіствування, жорстокосердність*. У деяких випадках складне слово може мати й два наголоси: *мужі-браття, тварин-плазунів*, що свідчать про незавершеність злиття його компонентів. Таке складне слово може розглядатись як поєднання двох ритмічних структур. Це підтверджується й написанням таких слів через дефіс.

Наявність побічних наголосів (їх може бути у слові кілька), а також двонаголошеність значною мірою зумовлені слабкістю головного наголосу. Слабконаголошеність є акцентною специфікою української мови. В ній різниця між гучністю наголошеного і ненаголошеного складів менша, ніж, наприклад, у російській мові. Цим спричинена контрастна побудова ритмічної структури в українській мові. Ритмічна структура сильно наголошених мов за гучністю складів нагадує піраміду: ненаголошені складні, найближчі до наголошеного, є більш гучними, ніж подальші.

Звукове виділення наголошеного складу може здійснюватись силою звука (динамічний, або силовий, наголос), його висотою (музичний, або тонічний, наголос), тривалістю (кіль-

кісний, або квантитативний, наголос) й іншими акустичними параметрами звука.

Український наголос переважно визначають як динамічний, тобто силовий. Однак дані експериментальної фонетики свідчать, що утворення наголосу в більшості мов забезпечується двома чи трьома акустичними параметрами, один із яких переважає. На думку Н. Тоцької, український наголос твориться з перевагою тривалості, тобто він якісний, кількісний і динамічний одночасно, проте визначальним його параметром є кількість. Однак найбільш прийнятним є твердження М. Наконечного, що наголос в українській мові динамічний, тобто силовий, а допоміжну роль у ньому відіграють тривалість і висота [2, с. 53].

Істотною ознакою наголосу є його місце в слові. Завдяки їй він виконує ідентифікаційну функцію, виділяючи слова від звукових комбінацій, які є словами: рука, нога, око і рука, нога, око.

У деяких словах з різних причин зберігається коливання наголосу, яке не виходить за межі орфоепічної норми. Це такі слова, де визнається нормативним подвійний наголос, напр.: байдуже – байдуже, черствіти – черствіти, також – також.

Слово з належними до нього проклітиками та енклітиками (короткі, здебільшого службові слова, що в живому мовленні виступають як ненаголошені, а прилучаються з акцентологічного погляду до найближчого повнозначного слова) в живому потоці мови входить, як відомо, до складу ритмічної групи як частина ще більшої ритмомелодичної одиниці (що становить певну семантично закінчену цілість) – так званої фрази, об'єднуючись у межах своєї фрази з іншими її елементами сильнішим спільним акцентом – наголосом фрази [9, с. 25].

Залежно від того, з якою сегментною одиницею функціонально співвідноситься наголос, розрізняють словесний (тактовий), фразовий, синтагматичний, логічний (емфатичний) наголос.

Словесний наголос буває динамічним, музикальним і кількісним.

Динамічний (силовий, експіраторний) наголос – виділення (вимова) одного зі складів слова (такту) більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря. Динамічний наголос в українському слові відносно слабкий; видихова енергія – порівняно з іншими східнослов'янськими мовами – загалом значно рівномірніше розподіляється між його складами, тому наголошений склад не різко виділений з-поміж інших складів слова; наголос мало зосереджений на ньому, він поодинокі склади в слові, сказати б, координує, а не підпорядковує собі.

Динамічний наголос може бути фіксованим (зв'язаним), тобто в усіх словах падає на певний склад (перший, останній тощо) і вільним (нефіксованим), тобто може падати на будь-який склад. Вільний (нефіксований) наголос характерний і для української мови. Так, в українському слові *мати* наголос – на першому складі, у слові *порада* – на другому, у слові *патріарх* – на третьому, у слові *передавати* – на четвертому, а у слові *господарювати* – на п'ятому.

Вільний наголос виконує смислорозрізнявальну (віна – вина, гори – гори) і форморозрізнявальну (села – села, виходити – виходіти) функції.

У мовах з фіксованим і нефіксованим наголосом він може бути нерухомим (постійним) і рухомим. Нерухомий наголос у будь-яких формах слова падає на один і той самий склад. Рухомий наголос у формах одного й того ж слова падає на різні склади. В українській мові наголос рухомий (стіл – стола, рука – руки).

Вільність і рухливість наголосу в системі мови, як правило, зовсім не означає його довільності, тобто безладного вживання на будь-якому місці. Випадки, коли літературна мова допускає подвійне, а часом потрійне наголошування поодиноких слів чи певних груп слів і форм, не дуже часті й не характерні для загальнонародної, національної мови з її сильно виявленою тенденцією до уніфікації, до вироблення сталих і єдиних норм, літературного стандарту не тільки на письмі, а й в усній формі мовлення, отже, і сталих та єдиних норм наголосу. Щоправда, нормалізація усної літературної мови, особливо її наголошування, завжди набагато відстає від нормування писемної мови.

Деякі слова можуть мати два наголоси – головний і побічний. Побічний наголос, як правило, мають складні слова: людинолюбство, тисяченачальник, зброєносець, каменотєся, Єдинородний.

В українській мові у зв'язку з відносною слабкістю її наголосу ненаголошений вокалізм не виявляє різких відмінностей; у ній натрапляємо, як зазначає В. О. Богородицький, на «порівняно легкі відміни щодо ступеня відкритості, в поєднанні з відмінностями у тривалості, висоті, і силі». Розподіл їх по складах він окреслює так: «Склад, що безпосередньо передуює наголошеному, робить враження досить слабкого, коли ж є ще склад другий перед наголосом, то він (цей другий) дістає легкий побічний наголос, і зі складів, що йдуть по наголошеному, слабким побічним наголосом супроводиться кінцевий склад (звичайно в поєднанні з деякою протяглістю, що відрізняє від складу другого перед на-

голосом; якщо ж кінцевий склад закритий, то спостерігається тільки побічний наголос); проміжні ненаголошені склади після наголосу в середині слова належать до слабших» [9, с. 72].

Український наголос, будучи у своїй основі силовим, поєднує в собі елементи наголосу часокількісного (при якому наголошений склад виділяється більшою тривалістю, тобто подовженням голосного звука) і музичного, або тонічного (коли наголошений склад вирізняється підвищенням або зниженням голосового тону). Проте ці два принципи – при основному силовому – відіграють допоміжну роль. Так, наголошений голосний часто трохи подовжується, але в певних групах слів, наприклад у двоскладових типу *мама*, він може тривалістю й не перевищувати голосного кінцевого ненаголошеного складу і тоді виділятиметься тільки своєю силою, а можливо, також зміною в тоні, а не часокількістю. Побічнонаголошені склади в українському слові, що характеризуються відносно дужчою силою (інтенсивністю) порівняно із сусідніми слабшими складами, не завжди виділяються більшою тривалістю; отже, сильніший голосний побічно наголошеного складу може бути менш тривалим проти голосних суміжних з ним слабших складів [2, с. 53].

Відносна слабкість головного наголосу слова приводить до виділення побічного наголосу або побічних наголосів у тому самому слові. Слова, що складаються з трьох і чотирьох складів (за винятком трискладових з наголосом на середньому складі), мають, як правило, крім головного, ще побічний наголос, багатоскладові – два, три й більше таких наголосів. Цей побічний наголос у слові не може припадати на склад, що стоїть безпосередньо перед складом з головним наголосом або після нього: між головним і побічним наголосами один або більше складів мають слабшу силу. Відповідно до цього: 1) трискладові слова з головним наголосом на кінцевому складі мають побічний наголос на початковому складі (*боротьба*, *голова*, *дорогий*, *веде-те*), а у трискладових з головним наголосом на початковому побічний наголос припадає на кінцевий склад (*золото*, *перепел*); 2) чотирискладові слова матимуть побічний наголос на кінці при головному наголосі на початковому або на другому від початку складі (*лагодити*, *поставлений*) і на початку слова при головному наголосі на кінцевому або передостанньому складі (*митрополит*, *колісниця*); 3) п'ятискладові слова з головним наголосом на другому складі від початку або на другому від кінця мають побічний відповідно на останньому або на початковому

складі (примарилося, фелістимлянин); при головному наголосі на кінцевому або на початковому складі побічний стоїть у них відповідно на початковому або кінцевому і, крім того, слабкий побічний ще на середньому (перемикачі, бачитимете), а при головному наголосі на середньому складі побічні чуємо й на початку й на кінці (визволителі, П'ятидесятниця) і т. д.

Музикальний (мелодійний, тонічний) наголос – виділення наголошеного складу інтонаційно, підвищенням або зниженням основного голосового тону. Музикальний наголос буває політонічним: наголошений склад може мати різні інтонації. Висхідний наголос називають акутованим (від лат. *acutus* «різкий, гострий»), а низхідний – циркумфлексним (від лат. *circumflexus* «вигін»).

Рефлексами цих наголосів в українській мові є те, що в даних словах, де був висхідний наголос, нині наголос нерухомий (горох, береза), а де був низхідний – рухомий (ліс, нога, рука, стіл).

Кількісний, або довготний, квантитативний (від лат. *quantitas* «кількість»), наголос – виділення складу більшою тривалістю звучання. Такий наголос можливий у тих мовах, де немає розрізнення довгих і коротких голосних. У чистому вигляді трапляється рідко (новогрецька мова).

Наголос, за висловом римського вченого Діомеда, – *anima vocis*, тобто душа слова. Це спосіб фонетичного оформлення слова, втративши наголос, слово часто втрачає свою самостійність.

У сучасних мовах трапляються випадки, коли слова, зберігаючи смислову самостійність, втрачають наголос і примикають до інших слів, об'єднуючись із ними спільним наголосом. Такі слова називають клітиками. Слова, які, втративши наголос, приєднуються до наступних слів, називають проклітиками, а явище – проклізою (від гр. *proclino* «нахиляю вперед»). Наприклад: переді мною, мимо нас. Ненаголошені слова, що стоять після наголошених, утворюючи з ними одне фонетичне ціле, називають енклітиками, а явище – енклізою (від гр. *enclino* «відхиляю»). Наприклад: рос. во поле, за руку, о зємь, из лесу, за спину.

Фразовий наголос – виділення певного слова у фразі. Наприклад: Коли Саул ішов до Ціклагу, / прибігли до нього Аднах і Ціллетай. Що ви читали / сьогодні на повечір'ї? Фразовий наголос – посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції. Тут підпорядковується слово ритміці фрази або речення в цілому, які у зв'язаній мові поділяються на такти, що їх наголошування часто не збігається з ритмічним членуванням

окремо взятого слова, а це знов-таки не може не позначатись на ритмічній формі цього слова. На перше місце виступає вже наголос словесної групи, яка виражає одну значеннєву цілість, а наголос слова при цьому слабне (особливо у прискореній мові), а той зовсім зникає [9, с. 73]. Це зокрема нерідко при стику двох наголошених (або побічно наголошених) складів, належних до різних слів, що в мовному потоці стають поряд і підлягають тут певній нівеляції.

Сильнішим у реченні є синтагматичний наголос. Під синтагмою розуміють групу слів, найтісніше пов'язаних за змістом. Самостійну синтагму може становити й одне слово. Синтагми членуються паузами і являють собою певну фонетичну єдність щодо мелодики і мають один синтагматичний наголос, якому підпорядковані інші, слабші наголоси. Синтагматичний наголос припадає в межах синтагми на найважливіше слово, навколо якого об'єднуються інші слабонаголошені або ненаголошені слова, що входять до даної синтагми. Таким словом у звичайному реченні, у якому немає спеціально виділених слів, є останнє слово синтагми.

Кількість синтагм у реченні не є незмінною. Залежно від мовлення та від змісту те саме речення може становити лише одну синтагму або ж кілька. При повному стилі і повільному темпі відбувається максимальне розчленування речень. Кожна синтагма обов'язково має свій синтагматичний наголос. Наведемо приклад можливого членування речення синтагми: Соломон царював/ в Єрусалимі//. Соломон/ царював в Єрусалимі//. Священик читає акафіст//. Священик/ читає акафіст//. Священик читає/ акафіст//. У синтагматичному наголосі на першому місці стоїть сила і тон, а потім уже якість і тривалість, на відміну від словесного наголосу, який характеризується якістю, тривалістю і силою, а логічним наголосом називається особливе виділення голосом слова в реченні задля підкреслення важливості його в смисловій структурі речення. У простому реченні буває тільки один логічний наголос. Він може падати на будь-яке слово в реченні, у тому числі й на неповнозначне, що звичайно не має навіть словесного наголосу: 'Наше місто ніби сад. Наше 'місто ніби сад. Наше місто 'ніби сад. Наше місто ніби 'сад. В останньому реченні логічний наголос збігається з синтагматичним [10, с. 74].

Логічний наголос, коли він є у реченні, – найсильніший. При нейтральному мовленні найсильнішим є синтагматичний наголос. На слово із синтагматичним наголосом може припадати

водночас і логічний наголос. Зі зміною місця логічного наголосу зміст повідомлення може зазнавати помітних змін: Ти 'краще вивчи – Ти краще 'вивчи. У логічному наголосі на першому місці стоїть сила, якість та інтервал по висоті тону між логічним і словесним (або синтагматичним) наголосом, значно менше важить тривалість.

В українській мові наголоси словесних груп, чи логічні наголоси їх, часто бувають неоднаковими щодо сили і виразності. Окремі такі наголоси можуть відносно мало виділятися у потоці мовлення. Але одне слово того чи іншого ширшого контексту в живому мовленні, яке з логічного погляду є центром, домінантою цілого висловлювання, у виразній, експресивній мові нерідко наділяється наголосом найбільшої сили, тобто може бути вимовлене з особливим притиском.

Логічний наголос є компонентом інтонаційної, ритмічної будови висловлювання. Слова виділяються сповільненням темпу, посиленням голосу, зміною висоти (тону), паузою перед словом і після нього. Як правило, наголошуються слова, що виражають нові для співбесідника поняття [7, с. 19].

Емфатичний наголос (від гр. *emphatikos* «виразний») – емоційне виділення тих чи інших слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків. Наприклад: Він чудо-о-ова людина! Негід-д-дник ти!

Як бачимо, за позитивних емоцій розтягуються голосні, за негативних – приголосні. Це наголос, за допомогою якого підсилюється емоційний бік слова, виражається ефективний стан мовця. Від логічного емфатичний відрізняється тим, що перший вказує на важливість слова у смисловій структурі речення, а другий робить відповідне слово емоційно насиченим. Як і логічний наголос, емфатичний наголос виражається найчастіше подовженням наголошеного голосного, а іноді і приголосного. Крім подовження звуків, емфатичний наголос характеризується і мелодикою.

Якщо проаналізувати фінальне подовження наголошених і ненаголошених складів у різних типах усних текстів (зокрема, речитативі священика, молитві, уривках із прозових творів, віршах, духовних піснях тощо), можна зробити висновок, що найпоширеніше таке подовження діє в речитативі священика й молитві. Тут немає відступів від правила, все чітко та зрозуміло, читання на літургії наближене до співу – сильно подовжуються останні голосні – вони просто проспівуються [3, с. 167]. Важливою особливістю такої вимови є те, що кінцевий наголошений

голосний зазвичай за тривалістю довший за післянаголошені [3, с. 162]. Дослідники відзначають й особливості фінального подовження церковного піснеспіву: подовження починається з наголошеного голосного останнього фонетичного слова синтагми й поширюється на всі післянаголошені склади до кінця фрази. Подовження останнього наголошеного складу синтагми є однією зі специфічних ознак загальної ритмічної організації богослужіння. А це унеможливує «квапливе, недоладне буркотіння, що зливається часом у суцільний гомін» [1, с. 686].

Усі церковні богослужіння повинні бути сповнені величі й незворушного спокою [6, с. 374–375]. Все прочитане та проспіване на богослужіннях повинно органічно поєднуватися з художньо-мистецькими та іншими духовними символами в процесі відправи «для утворення таємничо-захоплюючої, урочисто-піднесеної, сакральної картини, що відповідно впливає на психіку її учасників, стимулюючи, підтримуючи, зміцнюючи їхню віру» [4, с. 72].

Відтак, можна стверджувати, що, вдало використовуючи наголос, мова читця, співака, священика стає виразною, яскравою, впливовою, а текст вимовляється чітко і стає зрозумілим. Адже для розвитку релігійно-молитовного настрою потрібні осмисленість та зворушливість церковного богослужіння, яке пробуджує душі через людські уста. Ми, земні, повинні уподібнюватись небесним через віру і знання. Вони, як два крила, підносять людину від землі до неба.

1. Богос Ф. О церковном чтении // Церковный вестник. – 1905. – № 22. – С. 685–688.
2. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 368.
3. Комарова И. А. Конечное продление в различных жанрах речи и музыки // Проблемы фонетики. – IV. – М., 2002. – С. 157–169.
4. Москалець В. П. Психологія релігії. – К., 2004. – С. 72.
5. Музыкальная энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. Советский композитор. / Под ред. Ю. В. Келдыша, 1973–1982. – С. 466.
6. Настольная книга священнослужителя: В 8 т. – М., 1977. – Т. 1. – С. 375.
7. Пономарів О. Д. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 19.
8. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 9.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К., 1997. – С. 72.
10. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономаріва. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2001. – С. 25.
11. Тоцька Н. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Посібник – К.: Вища школа, 1995. – С. 136.